

รูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา
THE MODEL OF THE LIFE QUALITY DEVELOPMENT IN THE DIGITAL SOCIETY
THROUGH THE BUDDHIST METHPHYSICS OF MILINDAPANHA

พระมหาศราวุฒิ รัตนสันติ *

Phramaha Sarawut Rattanasanti

สมบุญธ บุษโฑ *

Somboon Boondo

สวัสดี อโนทัย *

Sawat Anothai

Corresponding Author E-mail: sarawutsod2021@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล 2) ศึกษาแนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา 3) ประยุกต์ใช้แนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหาในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล 4) สร้างองค์ความรู้ใหม่และรูปแบบเกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า

1. แนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล เป็นการวิเคราะห์ความรู้ที่เป็นสาระสำคัญในการพัฒนาคุณภาพชีวิต 4 ด้าน คือ ร่างกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญา ภายใต้ความรู้เท่าทันการใช้สื่อเทคโนโลยี

2. แนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นการวิเคราะห์หลักปรมัตถ์ธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

3. การประยุกต์ใช้แนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหาในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล เป็นวิภาษประเมินคุณค่าเนื้อหาข้อ 1 และ 2 เชิงจริยศาสตร์

4. การสร้างองค์ความรู้ใหม่และรูปแบบเกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นการริเริ่มสร้างองค์ความรู้ใหม่ คือ C3 MODEL ได้แก่ มองตนเอง เป็นการสำนึกตัวตนตามความเป็นจริงบนฐานพุทธอภิปรัชญาว่า ชีวิตกำเนิดอย่างไร มีเป้าหมายที่แท้จริงอย่างไร บอกตนเองได้ เป็นสำนึกตัวตนสืบต่อจากมองตนเอง บนหลักการว่าหากมองตนเองก็จะสามารถบอกตนเองได้ว่าควรหรือต้องพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองอย่างไร และ ใช้ตนเองเป็น เป็นความสามารถในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองบนฐานมองตนเองและบอกตนเองได้ให้บรรลุเป้าหมายทั้งด้านโลกียะและโลกุตระ รูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลที่ส่งเสริมให้ดำรงตนอยู่ได้ อยู่ดี อยู่รอด ร่วมมือกันสรรค์สร้างสังคมสันติสุขสืบไป

คำสำคัญ: พุทธอภิปรัชญา, การพัฒนาคุณภาพชีวิต, สังคมดิจิทัล, คัมภีร์มิลินทปัญหา

* สาขาปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

Philosophy and Religion, Saint John's University

ABSTRACT

The objectives of this research were: 1) to study the concept of enhancing the quality of life in a digital society 2) to explore the concept of Buddhist metaphysics as presented in the Milinda Panha 3) to apply the concepts of Buddhist metaphysics from the Milinda Panha to the context of a digital society, and 4) to develop new insights and models for enhancing the quality of life in a digital society through the lens of Buddhist metaphysics in the Milinda Panha scriptures. This research employed a qualitative approach.

The result of this research found that:

1. The concept of enhancing the quality of life in a digital society involves analyzing essential knowledge across four dimensions: physical, emotional, social, and intellectual, within the context of utilizing technological media.

2. The study involves analyzing the paramattha principles, namely citta, cetasika, rupa, and nirvana.

3. The application of Buddhist metaphysical concepts from the Milinda Panha contributes to the development of the quality of life in a digital society. This involves assessing ethical values within the contexts outlined in points 1 and 2.

4. The research results in the creation of a new knowledge framework and model for enhancing the quality of life in a digital society through the prism of Buddhist metaphysics from the Milinda Panha. This methodology introduces the C3 MODEL, which involves introspection and self-realization based on Buddhist metaphysics. It aids individuals in understanding the origins of life and identifying true goals. It fosters self-awareness, enabling individuals to assess themselves and determine necessary improvements for their quality of life. This process empowers individuals to enhance their quality of life in both mundane and spiritual aspects. This approach promotes individual existence, well-being, survival, and collaboration, ultimately contributing to the creation of a peaceful future society.

Keywords: Metaphysic, Quality of life development, Digital society, Milinda panha

บทนำ

ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) กำหนดแนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิตไว้ในยุทธศาสตร์ที่ 3 เน้นการพัฒนาคนทุกมิติและในทุกช่วงวัยเน้นการพัฒนาคนให้เป็นคนดี คนเก่ง คนมีคุณภาพ พัฒนาคอนไทยมีความพร้อมทั้งกายใจ สติปัญญา มีการพัฒนาการที่ตีรอบด้าน และมีสุขภาวะที่ดีในทุกช่วงวัย มีจิตสาธารณะ รับผิดชอบสังคม และผู้อื่น มัชยัสถ์ อดออม โอบอ้อมอารี มีวินัยรักษาศีลธรรม และเป็นพลเมืองของชาติ มีหลักคิดที่ถูกต้อง มีทักษะที่จำเป็นในศตวรรษที่ 21 เพื่อให้บรรลุวิสัยทัศน์ประเทศไทยที่ว่า “ประเทศไทยมีความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2561, น. 8) เพื่อให้ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปีเกิดผลสำเร็จตามเป้าหมาย ประเทศไทยได้กำหนดนโยบาย Thailand 4.0 ที่เน้นการพัฒนาคนไทยให้มีความรู้และทักษะเทคโนโลยีและนวัตกรรมเป็นกรอบแนวคิด

ในการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ดังกล่าว เนื่องจากในอนาคตงานและอาชีพจำนวนหนึ่งจะถูกทดแทนที่ด้วยการใช้เทคโนโลยี/หรือเครื่องจักรกลระบบอัจฉริยะ (Intelligence manufacturing) จึงจำเป็นต้องพัฒนาคนไทยให้มีทักษะเทคโนโลยีและนวัตกรรม (มณฑิไลย นรสิงห์, 2560) จากยุทธศาสตร์และนโยบายดังกล่าว มีส่วนผลักดันให้สังคมไทยก้าวเข้าสู่สังคมดิจิทัล (Digital society) ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจาก “Analog life” ที่ดำเนินชีวิตแบบสบาย ๆ เรียบง่าย อิงแอบแนบชิดกับธรรมชาติ สู่วิถีชีวิตดิจิทัล (Digital life) ที่พึ่งพาอาศัยเทคโนโลยี สิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ก่อเกิดพฤติกรรมกาณ์ดำเนินชีวิตรูปแบบใหม่ (New normal) โดยที่กิจกรรมการดำเนินชีวิตในชีวิตประจำวันจะถูกขับเคลื่อนผ่านเทคโนโลยีสื่อดิจิทัล (Digital Media) เช่น คอมพิวเตอร์ แท็บเล็ต สมาร์ทโฟน เป็นต้น จะเห็นว่า เทคโนโลยีเข้ามามีบทบาททำให้รูปแบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนแปลงของระบบโลกที่กำลังขับเคลื่อนเปลี่ยนผ่านจากโลกยุค “Analog World” สู่โลกเทคโนโลยี “Digital World” โดยมุ่งหวังว่าเทคโนโลยีดิจิทัลจะสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีให้กับมนุษย์ได้ จากความเจริญที่ผ่านมามีปฏิเสธไม่ได้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลมีส่วนส่งเสริมการดำเนินชีวิตให้สะดวกสบายมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ภายใต้ความเจริญทางเทคโนโลยีก็กลับพบปัญหาด้านคุณภาพชีวิตอยู่มาก อันเป็นผลสืบเนื่องจากการใช้เทคโนโลยีที่เรียกว่าภาวะความเครียดจากเทคโนโลยี (Technology stress) เป็นปัญหาด้านสุขภาพจิต เช่น ความเครียด นอนไม่หลับ ความจำเสื่อม สมาธิสั้น อารมณ์ฉุนเฉียวแปรปรวน ฉุนเฉียวโมโหโกรธง่าย เป็นต้น และปัญหาด้านสุขภาพกาย เช่น โรคซึมเศร้า ออฟฟิศซินโดรม (Office syndrome) การเลียนแบบพฤติกรรม ปัญหาสุขภาพตา โรคอ้วน เป็นต้น ดังนั้น เพื่อให้การใช้เทคโนโลยีสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้จริง ควรต้องแสวงหาชุดความรู้ที่สามารถประยุกต์ใช้กับเทคโนโลยีมาเป็นเครื่องมือพัฒนาคุณภาพชีวิต

คำถามสำคัญ คือ เราจะประยุกต์ใช้ชุดความรู้ใดผสมผสานกับเทคโนโลยีในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล หากมองทฤษฎีการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแบบตะวันตก พบว่าองค์การอนามัยโลกกำหนดองค์ประกอบคุณภาพชีวิตไว้ 4 ด้าน คือ 1) ด้านร่างกาย เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสภาพและสุขภาพร่างกาย รวมถึงบุคลิกภาพด้วย 2) ด้านจิตใจ เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสภาพและสุขภาพจิต รวมถึงคุณธรรมและจริยธรรมด้วย 3) ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิต สถานะ บทบาท หน้าที่ทางสังคม และการมีมนุษย์สัมพันธ์กับผู้อื่นด้วย และ 4) ด้านสิ่งแวดล้อม เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสภาพแวดล้อม ที่อยู่อาศัย การได้รับและเข้าถึงบริการสุขภาพ รวมถึงการมีรายได้ที่มั่นคงเพียงพอในการดำรงชีวิต (สุวรรณ มหัตนรินทร์กุล และคณะ, 2557, น. 7) เมื่อมองย้อนมาที่พระพุทธศาสนาพบว่า ตัวชี้วัดพื้นฐานการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้ง 4 ด้าน สอดคล้องกับกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนา คือ ด้านร่างกาย อารมณ์ สังคม และปัญญา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, เล่ม 22 ข้อ 79) ต่างกันตรงที่ตะวันตกเป็นเรื่องที่บุคคลอื่นจัดสรรให้ ส่วนใน

พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่ต้องพัฒนาเอาเอง บนพื้นฐานแนวคิดที่ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึก เมื่อฝึกแล้วก็จะเป็นผู้คนที่ดีที่สุด ดีที่สุด”(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, เล่ม 25 ข้อ 321) เจ็อนไขความสำเร็จ คือ ปัญญา ได้แก่ ความรู้ถึงความจริงของชีวิต ว่าชีวิตคืออะไร กำเนิดมาอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร มีเป้าหมายที่แท้จริงอย่างไร ชุดความรู้นี้เรียกว่า พุทธอภิปรัชญา แต่ด้วยเนื้อหาของพุทธอภิปรัชญาเป็นเรื่องทำความเข้าใจยาก เป็นนามธรรม เช่น เรื่องกำเนิดโลก กำเนิดจักรวาล กำเนิดชีวิต เป็นต้น จะทำอย่างไรจึงจะสามารถประยุกต์แนวคิดพุทธอภิปรัชญา มาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างเป็นรูปธรรม

ต่อประเด็นนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า แนวอธิบายคำสอนเชิงพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา ที่ยกตัวอย่างทำอุปมาอุปไมยเรื่องทีเข้าใจยากให้เข้าใจง่ายอย่างเป็นรูปธรรมผ่านบทสนทนา ระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน คำสอนเหล่านี้สามารถนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ตีความ และให้ความหมายใหม่ทีเหมาะสมและประยุกต์สร้างเป็นแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ ผู้วิจัยเห็นประโยชน์อันเกิดแต่การทำวิจัย เรื่องรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ ว่าสามารถสร้างแนวทางได้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างครอบคลุมในทุกมิติของการพัฒนาทั้ง 4 ด้าน คือ ด้านร่างกาย อารมณ์ สังคม และปัญญา หากทำการศึกษาทำความเข้าใจพิจารณาปัญหานั้น ๆ อย่างละเอียดถี่ถ้วน แล้วเลือกสรร คำสอนทีปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาทีเหมาะสมกับประเด็นปัญหานั้น ๆ ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ตามวิธีการวิจารณ์ญาณ คือ การวิเคราะห์เป็นแยกแยะคัดกรองจัดหมวดเนื้อหาทีเกี่ยวข้อง เพื่อบรรณการในขั้นต่อไปคือ การวิจัย เป็นการลงมือศึกษาเนื้อหาเหล่านั้นอย่างละเอียด เพื่อประเมินคุณค่าในเชิงจริยศาสตร์ เตรียมเนื้อหาในการนำสู่กระบวนการสร้างแนวทางในขั้นต่อไปคือ การวิธาน เป็นการประยุกต์ข้อมูลทีได้จากการวิเคราะห์ และวิจัยมาผนวกผสมสร้างเป็นแนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิต กระบวนการศึกษาทั้งหมดเป็นการนำเอาหลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหามา เพื่อใช้เป็นกรอบในการสร้างแนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล ส่งเสริมการพัฒนาคนให้มีคุณภาพและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นในทุก ๆ ด้าน สามารถก้าวพ้นผ่านปัญหาอุปสรรคของชีวิต ดำรงตนอยู่ได้อย่างปกติสุขและมีความสุข กลายเป็นฟันเฟืองสำคัญในกระบวนการสร้างสังคมแห่งคุณภาพต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับหลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล
2. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา
3. เพื่อประยุกต์ใช้พุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหาในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล
4. เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่และรูปแบบเกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เน้นการศึกษา เอกสาร (Documentary research) ภายใต้การใช้เหตุผลแบบมีวิจารณ์ญาณประกอบด้วย การวิเคราะห์ (Analysis) ด้วยการแยกแยะประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย การวิพากษ์ (Appreciation) คือ การประเมินคุณค่าข้อมูลแต่ละประเด็นที่ได้วิเคราะห์ไว้และแสดงคุณค่า นั้นออกมาในเชิงจริยศาสตร์ คือการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน และการวิธาน (Application) การนำข้อมูลที่ผ่านการวิเคราะห์ วิพากษ์มาประยุกต์ใช้ในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ตามกรอบ งานวิจัย ตามขั้นตอนการดำเนินการศึกษา ดังนี้

1. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ศึกษาค้นคว้าจากหนังสือ คัมภีร์มิลินท ปัญหาฉบับกรมศิลปากร ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2549

2. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจาก วิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความ ข้อเขียน บทวิจารณ์ เอกสารต่าง ๆ ทั้งภาษาไทย และ ภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับหัวข้องานวิจัย

3. ตรวจสอบความถูกต้อง และความสมบูรณ์ของข้อมูลโดยอาจารย์ที่ปรึกษาหลักและ ที่ปรึกษาร่วม นำข้อมูลที่ได้เข้าสู่กระบวนการคิดแบบวิจารณ์ญาณ คือ วิเคราะห์ วิพากษ์ และ วิธาน สรุปอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์งานวิจัย

สรุปผลการวิจัย

1. หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล ผลการวิจัยพบว่า สังคมดิจิทัล คือ สังคมที่ขับเคลื่อนด้วยเทคโนโลยีสื่อดิจิทัลในหลากหลายรูปแบบที่ผู้ใช้เลือกใช้ให้เหมาะสมกับ วิธีการดำเนินชีวิตของตน เพื่อยกระดับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนให้มากที่สุด มีหลักการ สำคัญ 2 ประการคือ 1) ต้องมีความรู้ ความเข้าใจ และมีความสามารถในการใช้เทคโนโลยี ดิจิทัลได้อย่างถูกต้อง เหมาะสมตามบริบทและอัตภาพของตน 2) ต้องปฏิบัติตามกฎกติกา มารรยาทในสังคมดิจิทัลอย่างเคร่งครัด เพราะสังคมดิจิทัลถือเป็นชุมชนเสมือนจริงที่มีการ กำหนดกติกา มารรยาทให้สมาชิกได้ยึดถือปฏิบัติตาม การปฏิบัติตามกฎกติกาเหล่านั้น นอกจากเป็นการยกระดับการพัฒนาคุณภาพชีวิตตนเองแล้ว ยังเป็นการป้องกันความเสียหาย อันเกิดจากการใช้เทคโนโลยีสื่อดิจิทัลด้วย แนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิตบนฐานการใช้ เทคโนโลยีสื่อดิจิทัล คือการเสริมสร้างให้บุคคลรู้เข้าใจและมีทักษะการใช้เทคโนโลยีสื่อดิจิทัล ได้อย่างถูกต้อง เหมาะสม เกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตให้บรรลุเป้าหมายตามมิติการพัฒนา 4 ด้าน คือ กาย อารมณ์ สังคม และปัญญา โดยแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ระดับต้น ได้แก่ การ ได้รับการตอบสนองความต้องการด้านร่างกาย คือ ความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน และ ระดับสูง ได้แก่ การได้รับการตอบสนองความต้องการด้านจิตใจ คือ ความรัก เกียรติยศ ชื่อเสียง การยอมรับ การยกย่องสรรเสริญ เป็นต้น อันจะส่งผลต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ในสังคม

2. แนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา ผลการวิจัยพบว่า พุทธอภิปรัชญาเป็นปรัชญาที่มุ่งศึกษาค้นคว้าและตอบปัญหาเกี่ยวกับความจริงธรรมชาติของสรรพสิ่งว่ามีอยู่จริงหรือไม่ เช่น พระเป็นเจ้า โลก จักรวาล วิญญาณ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์มิลินทปัญหาแต่งขึ้นเพื่อการอธิบายขยายความคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ยากให้ผู้อ่านทำความเข้าใจได้ง่ายขึ้นผ่านบทสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระยามิลินท์ การพัฒนาคุณภาพชีวิตบนฐานคิดพุทธอภิปรัชญาเริ่มต้นจากมุมมองที่มีต่อชีวิตว่า ชีวิตเกิดขึ้นจากการรวมตัวขององค์ประกอบพื้นฐาน 5 ประการ เรียกว่า ชันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยสภาวะชันธ์ทั้ง 5 เป็นของไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ตามกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แนวคิดพุทธอภิปรัชญามุ่งเน้นให้แสวงหาความจริงของชีวิตให้เข้าใจอย่างถ่องแท้และใช้ประโยชน์จากความจริงที่ได้มาพัฒนายกระดับคุณภาพชีวิตของตนโดยมีเป้าหมาย 2 ระดับ คือ 1) ระดับโลกียะ เป็นคุณภาพชีวิตระดับพื้นฐานที่ช่วยให้ชีวิตอยู่ได้ อยู่ดี และอยู่รอดตามหลัก คิหิสุข 4 ประการ คือ มีทรัพย์ ใช้จ่ายทรัพย์ ไม่มีหนี้ และทำงานที่ไม่ก่อโทษ แม้ว่าการพัฒนาระดับนี้จะช่วยให้มนุษย์มีความสุข แต่ในเชิงพุทธอภิปรัชญามองว่าไม่ใช่คุณภาพชีวิตที่ถาวร มีเสื่อมผันแปรไปตามปัจจัยเหตุปัจจัย ดังนั้น เพื่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ถาวรยิ่งขึ้นต้องยกระดับการพัฒนาคุณภาพชีวิตขึ้นสู่ระดับที่ 2) ระดับโลกุตตระ การรับรู้เข้าใจความจริงของชีวิตตามหลักพุทธอภิปรัชญาคือปรมัตถธรรม 4 ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นการพัฒนาระดับจิตให้อยู่เหนืออำนาจครอบงำของกิเลส เพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดตามหลักพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน

3. เพื่อประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล ผลการวิจัยพบว่า ความรู้ความเข้าใจระบบคิดเชิงพุทธอภิปรัชญาที่ผ่านการวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน ที่ความประเมินค่าตามหลักพุทธจริยศาสตร์ สามารถนำมาประยุกต์ใช้สร้างแนวทางพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลตามประเด็นการวิจัยได้ ดังนี้

3.1 ประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านพฤติกรรม ประเด็นนี้เน้นการส่งเสริมให้บุคคลได้รับการพัฒนาเสริมสร้างคุณธรรมให้เกิดขึ้นในตนเองและหมั่นตรวจสอบตัวเองในด้านคุณธรรมอยู่เสมอ ดังข้อความในโฆธรรวรรคที่ 1 แห่ง เมณฑกปัญหา กล่าวถึง องค์คุณของกา 2 ประการ ได้แก่ กา เป็นสัตว์คอยระแวดระวังภัย และ กาเมื่อกินอาหารจะเพื่อเรียกเพื่อนมากินร่วมด้วย เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2549, น. 666) การส่งเสริมคุณธรรมเป็นหลักสำคัญในการพัฒนาคุณภาพชีวิตและการอยู่ร่วมกันในสังคมบนพื้นฐานความเชื่อว่า หากบุคคลมีคุณธรรมแล้ว จะช่วยให้แสดงพฤติกรรมที่พึงประสงค์เป็นไปในทางที่ดีถูกต้องเป็นคุณประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและสังคมได้ ในงานวิจัยนี้ได้ประยุกต์หลักพรหมวิหาร 4 คือ เมตตา ความต้องการให้มีความสุข กรุณา ความต้องการให้พ้นทุกข์ มุทิตาความชื่นชมยินดีให้กำลังใจ และอุเบกขาการปล่อยวางดูท่าที่ไม่เข้าไปยุ่งหรือแทรกแซงในแง่ของการสนับสนุนหรือคัดค้าน หากบุคคลในสังคมได้รับการส่งเสริมในแนวทางที่ถูกต้องจะเกิดความตระหนักยึดมั่นปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดตามหลักพรหมวิหาร 4

จะช่วยเสริมสร้างคุณภาพชีวิตของตนเองและสมาชิกร่วมสังคมให้มีความมั่นคงปลอดภัย และส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข รูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านพฤติกรรม คือ การสร้างภาวะความรู้ตนเองที่เรียกว่า “ดูตนเอง” (Concrete)

3.2 ประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านทักษะสังคม ประเด็นนี้เน้นส่งเสริมทักษะสังคมในการใช้เทคโนโลยีในการสื่อสารระหว่างกันได้อย่างถูกต้องเหมาะสมเป็นคุณต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต มีตัวอย่างในเมณฑกปัญหาที่พระนาคเสนตอบปัญหาพระยามิลินท์ถึงสถานที่ 8 แห่ง และบุคคล 8 จำพวกที่ไม่ควรพูดจาสื่อสารด้วย เช่น สถานที่ที่ไม่ปลอดภัย สถานที่มีลมแรง บนถนน บริเวณเท่านั้น เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2549, น. 221-222) เพราะไม่สามารถสำเร็จเป้าหมาย และสุ่มเสี่ยงต่อการเข้าใจผิดและนำไปสู่การทะเลาะวิวาทในที่สุด ในงานวิจัยนี้ได้ประยุกต์หลักเบญจศีลเป็นกรอบกำหนดประเด็นการสื่อสารที่ไม่ถูกต้องเหมาะสมอันเป็นเหตุปัจจัยนำภัยความเดือดร้อนมาสู่ผู้ส่งสารและผู้รับสาร เช่น ปัญหาการทำร้ายเบียดเบียน ปัญหาการลักขโมย ปัญหาการทำผิดหลักการอันดีของสังคม และปัญหาล่อลวง รวมถึงปัญหาอันเกิดจากการใช้สารเสพติด เป็นต้น และประยุกต์หลักเบญจธรรม เป็นแนวทางในการส่งเสริมพฤติกรรมสื่อสารที่ดี สร้างสรรค์ เป็นประโยชน์ สร้างความรักความสามัคคีและสันติสุขทั้งตนเอง คนอื่น และสังคม รูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านจิตใจ คือ การสร้างภาวะการรับรู้ตนเอง เรียกว่า “ดูตนเอง” (Concrete)

3.3 ประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านจิตใจ ประเด็นนี้เน้นส่งเสริมทัศนคติที่ดี มีความเข้าใจถูกต้องตรงตามความเป็นจริงทั้งการเข้าใจตนเอง และเพื่อนมนุษย์ ดั่งข้อความในนามปัญหาในปฐมวรรค ที่พระนาคเสนตอบคำถามพระยามิลินท์ถึงเรื่องชื่อว่า ท่านมีหลายชื่อ เช่น นาคเสน สุรเสน วีรเสน สีหเสน เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2549, น. 45-54) เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานในการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ในงานวิจัยนี้ส่งเสริมการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักเมตตามโนกรรม คือ การตั้งจิตปรารถนาดีต่อกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง ตามหลักมโนสุจริต 3 คือ ไม่คิดเฟื่องเล็งอยากได้ของคนอื่น ไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น และมีความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เป็นต้น เพื่อพัฒนาจิตให้มีคุณภาพดี มีสมรรถภาพดี และมีสุขภาพดี อันเหมาะสมต่อการทำงานและการดำเนินชีวิตที่เรียกว่า “กัมมะนิยะ” รูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านจิตใจ คือ การสร้างภาวะการเข้าใจตนเอง เรียกว่า “บอกตนได้” (Control)

4. ประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านความรู้เท่าทันสื่อ ประเด็นนี้ เน้นส่งเสริมกระบวนการคิด คิดได้ คิดเป็น และรู้จักคิดเพื่อการรู้เท่าทันสื่อโดยการประยุกต์ใช้หลักโยนิโสมนสิการ คือการคิดพิจารณาอย่างแยกกายเป็นระเบียบและรอบคอบ การคิดอย่างถูกต้องเป็นการสร้างภาวะการปรับเปลี่ยนตนเองผ่านการรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาพที่มันเป็นของมันอย่างนั้น โดยไม่เอาความรู้สึกที่ถูกเคลือบด้วยตัณหาอุปาทานของตนเข้าจับแปรเปลี่ยนให้เป็นไป

ตามความคิดของตน ตั้งข้อความในมนสิการลักขณปัญหาที่ 1 แห่ง จตุตถวรรค ที่กล่าวถึง ลักษณะของมนสิการว่า หมายถึง การพิจารณา (กรมศิลปากร, 2549, น. 134) หลักการคิด ตามแบบโยนิโสมนสิการนี้ถือเป็นเครื่องมือวิเคราะห์เลือกสรรข้อมูลที่ดีที่สุดที่ปรากฏในสื่อดิจิทัลมา พัฒนาคุณภาพชีวิตตนเองรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านความรู้เท่าทันสื่อ คือ ภาวะการปรับเปลี่ยนตนเอง เรียกว่า “ใช้ตนเป็น” (Create)

อภิปรายผลการวิจัย

1. หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัล การพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นเรื่องสำคัญ ที่มนุษย์ทุกคนต้องพยายามพัฒนาตนเองให้มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นทั้งในระดับพื้นฐาน คือ การมีคุณภาพกายที่ดีโดยการมีปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิตอย่างพร้อมพร้อมสมบูรณ์ตามอัตภาพ แห่งตน ในระดับที่สูงขึ้น คือ การมีคุณภาพจิตใจที่ดีปราศจากปัญหาหรือความทุกข์ การจะ พัฒนาได้ดังกล่าวเบื้องต้นต้องรู้จักตนเองก่อนที่เรียกว่า ดูตนออก คือ การรู้จักวิเคราะห์ความ เด่นความด้อยตน เพื่อปรับปรุงแก้ไขและต่อยอดพัฒนาระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นกว่าเดิม บนพื้นฐานความเชื่อว่า คุณภาพชีวิตที่ดีไม่มีขาย อยากได้ต้องพัฒนาขึ้นเอง และไม่ได้ขึ้นอยู่กับ ชาติกำเนิดหรือวงศ์ตระกูล สอดคล้องกับแนวคิดของ สุภาส เครือเนตร (2541, น. 53) ที่กล่าวว่า คุณภาพหรือคุณค่าของชีวิตขึ้นอยู่กับ การปรับปรุงและพัฒนาตนเองเป็นสำคัญ ผู้ที่ปรับปรุง พัฒนาตนเองจนมีคุณภาพสามารถสร้างประโยชน์ตนและสังคมได้มาก ย่อมมีคุณค่าชีวิตที่สูง กว่าผู้ที่สร้างความสะดวกร้อนแก่ตนและสังคม...มีหลักความจริงของการพัฒนาคุณภาพชีวิตว่า “เมื่อพัฒนาสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมจะมีคุณค่าเพิ่มขึ้นแม้แต่ก้อนกรวด ก้อนหิน ดิน ทราย และเศษไม้ ก็ยังสามารถพัฒนาให้มีคุณค่าเพิ่มขึ้นได้”

2. แนวคิดพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา พุทธอภิปรัชญามองว่าชีวิตสามารถ พัฒนาระดับคุณภาพที่ดีขึ้นได้ หากบุคคลมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตอย่างถูกต้อง แท้จริง และชัดเจนในลักษณะที่ว่า บอกตนได้ ในคัมภีร์มิลินทปัญหาปรากฏบทสนทนายระหว่าง พระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ที่กล่าวถึงพุทธอภิปรัชญา หรือ ปรมัตถธรรม 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้หลายแห่งดังที่ พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาวฑฒโน (กฤษวิ) (2545, น. 45) สรุป ผลการวิจัย เรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหาว่า พระยามิลินท์ได้นำ หลักปรมัตถธรรมขึ้นมาตั้งเป็นประเด็นคำถาม เพื่อแสวงหาความจริงหรือพุทธอภิปรัชญาทาง พระพุทธศาสนาจากฝ่ายพระนาคเสน เช่น แนวคิดเรื่องเจตสิก เป็นหนึ่งในปรมัตถธรรม 4 คือ เจตสิกธรรม เป็นต้น

3. การประยุกต์ใช้หลักพุทธอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต ในสังคมดิจิทัล ผู้แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหาได้นำคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เป็นปัญหาและยาก แก่การทำความเข้าใจมาขยายอธิบายใหม่ในลักษณะการถามตอบผ่านตัวละคร คือพระนาค เสนกับพระเจ้ามิลินท์เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาเรียนรู้และทำความเข้าใจ และเพื่อให้ผู้อ่านรู้สึก สนุกสนานไปพร้อมกัน ถือเป็นกุศโลบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดีและได้ผลรูปแบบ

หนึ่งดั่งที่ ภิกขุเปสละ (2559, น. 224) กล่าวถึงลักษณะพิเศษของคัมภีร์มิลินทปัญหาไว้ในหนังสือ มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม- พระนาคเสนตอบ สรุปความว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นปกรณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะคำตอบไม่ได้ออกนอกกรอบพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกเลย เพียงแต่จัดเรียงนำเสนอรูปแบบใหม่ โดยดึงเรื่องที่คนทั่วไปที่ไม่ค่อยรู้พระพุทธศาสนามักจะถามออกมาตั้งเป็นคำถาม แล้วท่านก็แต่งคำตอบจากพระไตรปิฎกนั่นเองเป็นคำตอบที่กระชับและความเปรียบเทียบ นอกจากความรู้ด้านธรรมวินัยแล้ว ผู้ศึกษายังสามารถนำเทคนิควิธีถามตอบหลักการวิเคราะห์วินิจฉัยหลักคำสอนในพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลดังที่ ศรัณย์ เลิศศรีภักษ์มงคล (2554 อ้างถึงใน พระมหาพจน กตสาโร (แสงย่อย), 2561, น. 8) สรุปไว้ในหนังสือเรื่อง การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลกว่า ลักษณะการตอบโต้ปัญหาระหว่างพระนาคเสนกับกษัตริย์เมณินเดอร์เป็นไปในหลายลักษณะคือ การใช้อุมาน (คาดคะเน), การอุปมา (การเปรียบเทียบ), การใช้วิธีย้อนถาม เพื่อให้ผู้ถามตอบเอง (ปฏิบัติจนพยายากรณียปัญหา) เป็นต้น ซึ่งแนวทางทั้งหลายเหล่านี้ ปรากฏอุปมาอุปไมยที่ท่านได้ยกคุณธรรมสัตว์ประเภทต่าง ๆ เป็นต้น แบบแห่งการสร้างคุณธรรมของมนุษย์ทั้งในด้านส่วนตน และในการอยู่ร่วมกันในสังคม เช่น องค์คุณแห่งพา องค์คุณแห่งไก่ 5 ประการ องค์คุณแห่งวานร 2 ประการ เป็นต้น ถือว่าส่วนนี้เป็นหลักพุทธจริยศาสตร์ที่สามารถนำมาเป็นแนวทางการประยุกต์ใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ ท่านอง “รู้เท่าเอาไว้กัน รู้ทันเอาไว้แก่” ที่เรียกว่า ใช้ตนเป็น ดังที่กรมการศาสนา กล่าวไว้ในหนังสือ มิลินทปัญหา เล่ม 2 ว่า ในฐานะที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยมาแต่ครั้งโบราณกาล สมควรอย่างยิ่งที่คนไทยผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะต้องมีความรู้ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับหนังสือมิลินทปัญหา ซึ่งให้ความรู้ความเข้าใจได้อย่างชัดเจนและถูกต้อง (กรมการศาสนา, 2544)

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากงานวิจัย

องค์ความรู้ใหม่จากงานวิจัยนี้ตั้งเป็นสูตรว่า C3 MODEL เป็นรูปแบบที่ได้จากการสังเคราะห์ วิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นต้นแบบนำสู่การตีความด้วยหลักพุทธอภิปรัชญามีคำอธิบาย ดังนี้

C1 = Concrete ได้แก่ มองตนเอง หมายถึง ภาวะการสำนึกรู้ตนเองตามความเป็นจริงบนฐานพุทธอภิปรัชญาว่า ชีวิตกำเนิดอย่างไร เป็นไปอย่างไร ต้องดำเนินชีวิตอย่างไร และมีเป้าหมายอย่างไรเป็นการมองตนเอง บนฐานความเข้าใจพฤติกรรมของตนทั้งภาครับ คือการมีคุณธรรมประจำใจในการมองกรองข้อมูลที่จะรับเข้ามาในตน และภาคแสดงออกคือทักษะทางสังคม บนหลักการพื้นฐานว่า มนุษย์หากมองตนเอง คือ เข้าใจชีวิตว่ามีความเป็นอย่างไร มีปัญหาอะไร และสามารถระบุได้ว่าปัญหาของตนคือเรื่องใด จะช่วยให้สามารถพัฒนาได้ และ

พัฒนาได้ดี บรรลุเป้าหมายได้เร็ว เพราะมีเป้าหมายที่ชัดเจน ภาวะการรับรู้ตนหรือมองตนเองออกเป็นรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านพฤติกรรม และด้านทักษะทางสังคม

C2 = Control ได้แก่ บอกตนได้ หมายถึง ภาวะการสำนึกชีวิต อารมณ์ ความรู้สึกของตนอย่างชัดเจน บนหลักการพื้นฐานว่า หากสามารถมองตนเอง ก็จะสามารถบอกตนได้ว่า จะจัดการชีวิตจิตใจ อารมณ์ ความรู้สึกของตนได้อย่างไร จะมีปฏิสัมพันธ์หรือแสดงออกต่อสถานการณ์ต่าง ๆ ที่ประสบพบเจอในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะในสังคมเสมือนจริงที่ต้องสื่อสารจากตนเองสู่สังคมได้ด้วยวิธีไหน การบอกตน หรือการควบคุมตนได้ถือเป็นคุณสมบัติสำคัญในการดำเนินชีวิตในยุคดิจิทัล ถือเป็นรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านจิตใจ

C3 = Create ได้แก่ ใช้ตนเป็น หมายถึง ความสามารถในการปรับตัวพร้อมรับความเปลี่ยนแปลงในการใช้ชีวิตในสังคมดิจิทัล เป็นการนำความรู้ความเข้าใจเรื่องชีวิตในเชิงพุทธอภิปรายมาสู่หลักปฏิบัติคือพุทธจริยศาสตร์กระทำผ่านเทคโนโลยีดิจิทัลแพลตฟอร์มต่าง ๆ ที่เป็นการเพิ่มศักยภาพในการพัฒนา ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง สร้างและเตรียมความพร้อมให้ตนเอง บนฐานการใช้ความรู้ความสามารถที่ตนมี มาสร้างสรรค์พัฒนาคุณภาพชีวิตตนเอง และสังคมให้น่าอยู่ ภาวะการปรับเปลี่ยนตนเองได้หรือใช้ตนเป็น ผ่านรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้านด้านปัญญา

ข้อเสนอแนะ

1 ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้ประโยชน์

องค์ความรู้ใหม่ในด้านรูปแบบวิธีการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลที่สร้างขึ้นภายใต้ขอบเขตเนื้อหาพุทธอภิปรายในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่กล่าวถึง ความจริงของชีวิตในลักษณะวิชาการ ผ่านกระบวนการคิดพิจารณาญาณ ประกอบด้วยการวิเคราะห์แยกแยะเนื้อหาตามประเด็นที่ศึกษา การวิจัยประเมินคุณค่าความรู้ที่ได้ในเชิงพุทธจริยศาสตร์ซึ่งเป็นการเตรียมเนื้อหาที่เหมาะสมตามหัวข้อการวิจัยสำหรับสร้างแนวทางการปฏิบัติ และวิชาการประยุกต์เนื้อหาที่ได้จากการวิเคราะห์ วิจัยสู่แนวทางการปฏิบัติในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลผ่านกระบวนการที่เรียกว่า C3 MODEL ทั้งนี้ เพื่อให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิต และผู้ที่สนใจนำรูปแบบวิธีการไปสานสร้างปรับใช้หรือนำผลการวิจัยไปต่อยอดประยุกต์ใช้ในการจัดทำหลักสูตรฝึกอบรม ประชุมสัมมนาให้ความรู้กับบุคลากรในหน่วยงาน และบุคคลทั่วไป รวมถึงผู้เรียนในทุกระดับการศึกษา เพื่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีในทุกด้านและทุกระดับต่อไป

2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลที่ปรากฏในคำสอนพระพุทธศาสนาทั้งในส่วนพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม

2.2 ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลด้วยการถอดบทเรียนจากประวัติของพระสาวกสาวิกาและบุคคลสำคัญในพระพุทธศาสนาทั้งในอดีตและปัจจุบัน

2.3 ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมดิจิทัลมองผ่านปรัชญาหลังนวยุคของคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เช่น วิสุทธิมรรค วิมุตติมรรค มังคลัตถที่ปนี

แหล่งอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2544). *มิลินทปัญหา เล่ม 2*. โรงพิมพ์การศาสนา.
- กรมศิลปากร. (2549). *มิลินทปัญหา (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. สำนักศิลปาบรรณาคาร.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*
- พระมหาปพน กตสาโร (แสงย่อย). (2561). *การวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา* [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุชฎบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย]. MCU Digital Collections. <https://e-thesis.mcu.ac.th/thesis/164>
- พระมหาวิสิษฐ์ ปณฺญาทตฺตโน (ถุษาวี). (2545). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภายในมิลินทปัญหา* [วิทยานิพนธ์ปริญามหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภิกขุเปสละ. (2559). *มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระนาคเสนตอบ*. สำนักพิมพ์ปัญญาพลัส.
- มณฑิไลย นรสิงห์. (2560, 28 พฤศจิกายน). *การพัฒนาคนเพื่อการขับเคลื่อนประเทศไทยไปสู่ Thailand 4.0*. มติชนออนไลน์. <https://mgronline.com/daily/detail/9600000120293>
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2561). *ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี พ.ศ. 2561-2580 (ฉบับย่อ)*. https://www.nesdc.go.th/download/document/SAC/NS_SumPlanOct2018.pdf
- สุภาส เครือเนตร. (2541). *แนวความคิดพัฒนาคุณภาพชีวิต*. โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง.
- สุวัฒน์ มหัตนรินทร์กุล, ระวีวรรณ ตันติพิวัฒนสกุล, และวนิดา พุ่มไพศาลชัย. (2545). *เครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตขององค์การอนามัยโลกชุดย่อ ฉบับภาษาไทย*. กรมสุขภาพจิต. <https://dmh.go.th/test/whoqol>